

Vertaling Phien Kuiper, oktober 2021

Weten dat we meetellen - Een fictieve ontmoeting met Hannah Arendt en Ruth C. Cohn

De benaderingen van Ruth Cohn en Hannah Arendt hebben gemeen dat deze allebei gericht zijn op uitingen van minachting en veroremding in hun tijd en met de vraag hoe daarmee om te gaan. De twee vrouwen zijn elkaar nooit tegengekomen. De auteur brengt ze met hun gezichtspunten met elkaar in contact door middel van een fictieve ontmoeting. Zelf treedt ze daarbij als derde partij op. In een gefantaseerd gesprek over kwesties als macht, machteloosheid, schuld en verzet wordt zichtbaar waar Hannah Arendt en Ruth Cohn elkaar zouden kunnen vinden.

Ruth C. Cohn (1912-2010) en Hannah Arendt (1906-1975) hebben elkaar nooit ontmoet, hoewel dat gemakkelijk had kunnen gebeuren. Als je de data in hun leven naast elkaar legt zijn er veel raakpunten. Het is alsof ze elkaar net misgelopen zijn, alsof ze misschien ongemerkt langs elkaar heen moesten lopen in de stegen van Heidelberg, in de straten van Berlijn, in de cafés van Lissabon waar de emigranten vertwijfeld op hun visum wachtten of later in New York. Daar bereikten beide vrouwen in 1941 de veilige haven waar ze naar verlangd hadden. Dat was 'last minute'. Maar enkele schepen zouden daarna nog vluchtelingen uit Europa naar de VS brengen.

Samen onderweg tussen tijden en continenten

Toen ik de frappante parallellen in de biografieën van deze twee vrouwen ontdekte (Scharer, 2019/2020²), kwam ik op het idee ze tenminste eenmaal in hun leven fictief met elkaar in gesprek te brengen. Ik stel me ze voor in een vliegtuig. In gedachten zit ik tussen ze in, als derde in een verbond. Want natuurlijk is het niet alleen nieuwsgierigheid die me beweegt om met ze van gedachten te wisselen. Het zijn vragen die in mijn tijd, dus enkele generaties later, opnieuw beantwoord moeten worden. En het zou zeker in de geest van Ruth Cohn zijn als ik me met mijn leven in dit gesprek meng. Zo zou de groep compleet zijn. Zo raakt de Globe van deze vrouwen verweven met de mijne. Want daar ontkiemt weer datgene waarvan vele mensen hoopten dat het enigmatische overwonnen was. We zien nu verschijnselen waartegen Ruth Cohn en Hannah Arendt zich met hun hele levenswerk hebben gekeerd. De zorg om de pandemie – die ons eigenlijk zou moeten verbinden – de baas te worden, wordt gebruikt om elkaar over en weer te verwerpen. Hebben alle pogingen om ons naziverleden te verwerken ons dan niet gewapend tegen de behoefte aan simplificaties, nationalisme, antisemitisme en anti-islamisme?

De fictieve ontmoeting met Ruth Cohn en Hannah Arendt plaats ik in de jaren zestig van de vorige eeuw, de tijd waarin ik geboren ben. In die tijd begon de monstrositeit van de Duitse geschiedenis eindelijk ook hier in het brede bewustzijn door te dringen. Zowel Hannah Arendt als Ruth Cohn hadden in die tijd al beslissende stappen gezet in hun beroep, ze hadden die overdacht en opgeschreven en brachten deze terug naar Europa. Het is de periode waarin beide vrouwen weer tussen de continenten heen en weer reisden. Dit viel ze niet licht, maar leverde ook vriendschappelijke betrekkingen op die de kloven overbrugbaar en uitwisseling mogelijk maakten. Deze uitwisseling zou een stempel drukken op mijn school- en studietijd.

Hannah Arendt heeft in 'Totalitarisme' (Arendt, 2017) de verschijnselen en voortekenen van het totalitarisme geschetst. Ze had bovendien haar procesverslag over Eichmann in Jerusalem

gepubliceerd, waarin ze, toegespitst op één concrete persoon, de mechanismen van de verschrikkingen kon beschrijven. Daarbij had ze veel gevegd van Joden. Ook de rol van de Joodse Raden in dit systeem had ze kritisch bekeken en ze niet 'vrijgepleit'. Velen hebben haar dat niet kunnen vergeven. Hannah Arendt gold voor velen als meedogenloos: ze had immers zelf het voorrecht gehad om te kunnen vluchten en overleven. Samen met haar omstreden uitspraak over 'de banaliteit van het kwaad' leidde dit tot afwijzing, zelfs in haar naaste kring. Het laat echter wel zien hoe onafhankelijk haar oordeel kon zijn. En precies dit eiste ze van alle mensen. Een onafhankelijk, persoonlijk doordacht oordeel is voor haar de enige weg om volledige machteloosheid te vermijden of tenminste deze bij zichzelf bewust en onverbiddelijk toe te geven (Arendt/Fest 2020). Het is voor haar precies die mogelijkheid waardoor de mens zijn waardigheid kan behouden. Blijven hangen in een onschuldige slachtofferrol, die weliswaar begrijpelijk en milder zou zijn, lijkt voor haar geen weg. Het fundament van de eigen betrokkenheid onderzoeken is beter dan pure machteloosheid, ook als dat diepe pijn oproept.

Ruth Cohn heeft halverwege de jaren zestig haar 'Workshop Institute for Living Learning' opgericht. Daarvoor had ze vele therapeutische ontdekkingen gedaan – in die tijd volop voorhanden in de VS –, om vervolgens de voor haar belangrijke verbinding daartussen te vinden. Tussen het individu en de groep, het lichaam en de ziel, het thema en zijn maatschappelijke context. Volgens Matthias Scharer heeft ze de verbinding 'gedroomd' (Scharer, 2020, 96) omdat ze nergens genoeg kon nemen met een 'of ... of': een gelijkzijdige piramide, of preciezer een viervlak van Ik, Wij, Het en Globe, dat later als driehoek-in-de-bol duidelijker werd weergegeven. Wie weet hoe de vier factoren in een dynamische balans kunnen worden gebracht, kan productieve keuzes maken door oefening, ervaring en – even belangrijk – met een humane grondhouding. Daarom heeft Ruth Cohn dit geheel van de axioma's, postulaten en hulpregels op een dieper niveau gefundeerd.

Dit geheel had sinds het eind van de jaren zestig en op zijn laatst in mijn studietijd ingang gevonden in de pedagogiek en bij enkele leerstoelen. Matthias Kroeger doceerde aan de universiteit van Hamburg toen ik daar mijn studie theologie begon, en de helft van alle hoogleraren spoorde ons aan met: 'storingen hebben voorrang', 'zeg niet 'men' maar 'ik' en 'jij'. Bij deze summiere uitspraken rolden velen van ons met de ogen. En toch werden de impulsen van Ruth Cohn zeer belangrijke fundamenten in mijn latere beroepsleven.

Kwesties van macht en onmacht

Terwijl Ruth Cohn de discussiecultuur op de universiteit en in mijn pastorale werk later had gevormd, bleef ook de historische en filosofische verwerking van het nationaalsocialistische verleden een thema dat voor mij nooit af was. De film 'Holocaust' schudde mij als 15-jarige wakker en gaf mij een schuldgevoel dat niemand mij helemaal kon afnemen – alle ontkenningen van een collectieve schuld, al helemaal van de na de oorlog geboren, ten spijt. De vraag bleef: 'Wat had ik gedaan, hoe had ik geleefd?' en omdat die vraag niet te beantwoorden is, blijft de wond open. Ik vermoed dat ik onopvallend had meegedaan of me had overgegeven aan het algemene gevoel van machteloosheid. Net zoals ik dat tegenwoordig doe met explosieve thema's waar ik mee te maken heb. Ja, ik voel me weer enigszins machteloos tegenover de actuele situatie en het toenemende rechtsradicalisme met zijn negatieve oordelen en toenemende grensoverschrijdingen. Corona-ontkenners op de stoepen van Reichstag, gewelddadige demonstranten die het Capitool bestormen en de democratische machtswisseling in Amerika boycotten. De kwestie van macht en machteloosheid, van schuld en verzet, kortom van het

vermogen om je leven te moeten en te kunnen verantwoorden, is opnieuw actueel. Maar is dat ooit anders?

Hoe konden misdaden van die omvang gepleegd worden, vragen wij ons achteraf af, denkend aan de nazitijd? Hoe is het vandaag de dag mogelijk dat tachtig miljoen mensen op de vlucht zijn, dat de klimaatcrisis het fundament van ons leven vernietigt, en dat er in de coronacrisis nog door landen wordt gestreden om voorrang bij het verwerven van vaccins? Complottheorieën bloeien op waarin beweerd wordt dat Bill Gates en Joodse financiers chips bij de mensen zouden implanteren. Opnieuw is verzet nodig. Hoe machtig of machteloos ben ik en zijn wij als maatschappij in deze grote crises waarin wreedheid op de koop toe wordt genomen?

Hannah Arendts hartstocht cirkelde haar leven lang om begrijpen. Ze wilde met haar denken bevatten wat niet te bevatten was. Ruth Cohn wilde voelen, denken en handelen bij elkaar brengen. In een uitgebalanceerde Ik-Wij-Het, telkens ingebed in de context, wilde zij mensen een weg wijzen naar mogelijke oplossingen van persoonlijke, maar ook van maatschappelijke crises. Ze wilde niet 'voor niets' de sofa verlaten en haar bereik verbreden. Ze wilde een manier vinden om te verhinderen' ... dat mensen nazi's of slachtoffers van nazi's zouden worden' (Cohn/Farau, 2001, 336).

Begrijpen: pogingen en grenzen

Terug het vliegtuig in. Tot nu toe lijken de twee vrouwen eensgezind naast elkaar te zitten en ik tussen hen in met mijn veel te grote, onpersoonlijke vragen. 'Word concreter', hoor ik ze zeggen. 'Wat heb je meegemaakt, waar ben je bij betrokken, over welke mensen uit je omgeving heb je het?'

Dan zou ik vertellen dat ik me inzet voor gevluchte mensen in mijn dorp, dat ik in het kader van mijn TGI-diplomawerkstuk een initiatief ben begonnen met verschillende actoren, die zich tot op de dag van vandaag inzetten voor integratie – ze hebben kennelijk een lange adem. Ik zou vertellen hoe menonwaardig de bureaucratische barrières zijn die mensen moeten nemen die niet aan de voorwaarden voor een verblijfsvergunning voldoen. Hoe dit mij en de kring van ondersteuners soms bijna tot wanhoop drijft. Dat het mij doet denken aan het gedicht van Ruth Cohn 'Zonder-thuisland-en-adres*'). Dat het mij doet denken aan de beschrijvingen van Hannah Arendt hoe mensen in het verlengde van het totalitarisme beroofd worden van hun individuele rechten en als 'overbodig' beschouwd (Arendt 2017). Eerlijkheidshalve zou ik ook over een heel andere ervaring vertellen, namelijk dat een voormalig lid van mijn kerkbestuur overtuigd lid van de AfD (Alternative für Deutschland) is en een hogere positie van die partij nastreeft. En dat ik die man op een voor mij onverklaarbare manier nog altijd hoog acht en het mij niet lukt hem helemaal te veroordelen, hoewel hij hardnekkig ontkent dat er in zijn partij anti-islamisme en rechtsradicalisme bestaat. Vooral de ontmoetingen met hem doen mij twifelen aan mijn oordeelsvermogen en doen mij inzien dat er grenzen zijn aan wat ik in TGI heb geleerd.

Het wordt stil in het vliegtuig. Hannah Arendt doet wat ze het beste kan, ze denkt na, kijkt alsof ze gestoord wordt en haar vingers zoeken naar een sigaret. Ruth Cohn wipt opgewekt met haar knalrode schoenen en lijkt bezig met een innerlijke warming-up. Ik begin me onbehaaglijk te voelen en doe wat ik meestal doe, ik praat verder om uit te leggen wat ik bedoel:

* Zie voor dit gedicht: *Pleidooi voor pluraliteit*, pp.21/22. De oorspronkelijke versie staat op p.238 (PhK).

‘Moet ik niet de moeite nemen om ook naar deze man te luisteren om hem te begrijpen?’ vraag ik, ‘En wanneer stop ik ermee om hem te willen begrijpen? Hoelang moet ik dat blijven proberen en wanneer mag of moet ik een oordeel vellen over hem en er zo voor zorgen dat hij uit het kerkbestuur en uit het tot dan toe verbindende ‘Wij’ wordt buitengesloten? Als ik dit laatste doe, neem ik een positie in en ga ik tegen de uitgangspunten van TGI in. Of doe ik dat juist niet? En laat ik hem dan over aan zijn partijgenoten en aan de gemeenschap van complotdenkers die hem hartelijk opnemen en bij wie de leugen in de politiek en de destructieve houdingen dan zonder mij verder bloeien?’

Hannah Arendt en Ruth Cohn zwijgen nog steeds. Opnieuw wacht ik ongeduldig hoe zij zullen reageren. Of willen ze dat helemaal niet? Wachten ze echt tot ik er zelf op kom? Alleen door stil te staan bij wat ik van hen heb geleerd en gelezen?

Het gesprek-zonder-oordeel hoort bij de communicatie in een TGI-groep. Ruth Cohn heeft dit overgenomen van haar gewaardeerde collega Carl Rogers. Het gaat erom naar de persoonlijke en zuiver subjectieve gezichtspunten van de cliënt te luisteren. Het talent om anderen niet oordelend tegemoet te treden, schept een openheid die anders niet zou ontstaan. Zo wordt de basis gelegd voor gezamenlijke reflectie. Niet te hoeven oordelen, empatisch en betrokken te leren luisteren is het belangrijkste in mijn beroep als predikante. Het schept vertrouwen. En tot nog toe is er nooit iemand buitengesloten. Ook niet het lid van de gemeente dat een positie wil verwerven in de AfD. Of gaat dat nu toch te ver? Ik vraag Ruth om een reactie.

In gesprek blijven – met zichzelf en met anderen

Ze kijkt me aan, haar lachrimpels worden dieper, maar ze blijft ernstig. ‘Je leeft nog steeds in een democratie en niet onder totalitaire omstandigheden’ hoor ik haar zeggen. ‘Ik zou blij zijn, als ik jou was, dat het je gelukt is, of in ieder geval af en toe lukt om een gesprek met hem te voeren. Maar let er wel op dat je niet alleen maar luistert en uit het oog verliest wat jou na aan het hart ligt. Ik vraag me bovendien af waarom je in het eentje tegenover hem staat. Waar zijn de anderen uit je groep, kerkbestuur of gemeente, die ook iets zouden kunnen bijdragen. Je bent toch niet alleen’.

Dan komt Hannah Arendt tussenbeide. ‘Dat zou ik toch niet zo willen laten gelden. Ik denk toch dat het op u en uw standpunt aankomt en dat het nodig is een duidelijke grens te trekken. Uw luisteren kan als instemming worden begrepen. U geeft deze man een podium waar hij van geniet. *Zelfs de predikante luistert naar me.* Anderen richten zich naar u en kunnen hem en zijn denken ongevaarlijk vinden. U kunt niets anders te doen dan een eigen positie in te nemen. Ga eerst met uzelf in gesprek. Neem een besluit. Het komt volledig op u aan’.

Wat moet ik doen?

Inderdaad ontmoeten Ruth Cohn en Hannah Arendt elkaar op dit punt en denken er tegelijk verschillend over. Het is voor mij nog niet zo zeker of zij het met elkaar hadden kunnen vinden. Hannah Arendt was toch sceptisch tegenover de psychologie en het niet-oordelende gesprek. Ze was bang dat zo alles verontschuldigd kon worden en er geen helder oordeel meer gegeven zou worden (Arendt 2019). Maar juist dit is voor haar bij bepaalde feiten noodzakelijk. Ze benadrukt dat zelfstandig kunnen oordelen in crisistijden de voorwaarde is voor een mens om zich niet door quasi autoriteiten of meerderheden te laten meeslepen. In haar colleges over ethiek en in haar verwerking van het Eichmannproces gaat Hannah Arendt ervan uit dat het individu zelf beslissingen kan en moet nemen. Daarbij baseert ze zich vooral op Socrates en Immanuel Kant.

Van Socrates citeert ze graag de zin: 'Het is beter het met de hele wereld oneens te zijn dan met zichzelf'. Bij Kant baseert ze zich op de categorische imperatief, die het individu in de situatie plaatst, zelf verstandige en morele beslissingen te nemen. Om dit te doen, moet ik 'met mijzelf' in gesprek blijven, tijd nemen om na te denken en zo het vermogen ontwikkelen om het 'juiste van het foute, het mooie van het lelijke te onderscheiden'. 'Dat kan', zo vat ze samen, 'in de schaarse ogenblikken waarin alles op het spel staat - rampen voorkomen' (Arendt, 2016). Het komt op het denkende Ik aan.

Het komt aan op het Ik

Ruth Cohn zou daar nu tegenin brengen: 'Ja, het komt aan op het Ik. Absoluut. Daarom heb ik heb ik het chairpersonpostulaat in TGI verankerd. Wees je eigen chairperson, wees de voorzitter van jezelf.' Scharer beschrijft het nauwkeuriger:

'De chairperson is de instantie in de mens die zijn zelfverwerkelijking, zelfstandige besluitvorming en eigen verantwoordelijkheid, zijn autonomie en dit alles met betrokkenheid, draagt. [...] De chairperson is het ik-bewustzijn, de ik-functie van de mens; zijn uniciteit, onafhankelijk van volk, natie, cultuur, religie of wereldbeschouwing.' (Scharer, 2020¹, 143).

Het gaat erom dit ik-bewustzijn met TGI te versterken, maar steeds in het besef van de eigen innerlijke gegevenheden en die van de omgeving.

Ik kijk naar de twee vrouwen, naar de een en naar de ander. Hannah Arendt schudt met haar hoofd. Ze geeft Ruth Cohn in zoverre gelijk, dat voor oordeelsvorming een gesprek met jezelf nodig is waarin een bepaalde zaak van verschillende kanten wordt bekeken. En hoe meer verschillende standpunten ik dankzij mijn verbeeldingskracht kan innemen, des te gefundeerder is het resultaat van mijn overwegingen. Ook Kant en Socrates waren van mening dat kritisch denken zich onderscheidt door vrij en open onderzoek, en dat betekent: hoe meer mensen daaraan deelnemen, des te beter (Arendt, 2018).

'Ziet u', zou Ruth Cohn nu antwoorden, 'en toch komen we juist hier bij elkaar. Wat is dit onderzoek anders dan een gesprek in de groep waarin een 'ik' zijn gedachten vrij uit, maar ook de gevoelens die daarbij horen, waarin het 'ik' weerklank vindt en waarin andere groepsleden hun observaties en standpunten inbrengen. Het 'ik' is vrij om af te wegen en te kiezen, maar het wordt door de uitwisseling gesterkt in zijn vermogen om een besluit te nemen en daarachter te staan.'

Ik bedank Ruth Cohn en Hannah Arendt en betreur het dat de vlucht zo kort heeft geduurd. Te kort. Maar ik zie bij allebei de duidelijke impuls om de besluitvaardigheid van mensen te versterken en daarmee een bijdrage te leveren tegen de huidige anti-houdingen en radicalisering. Ruth Cohn zou me dan aanmoedigen om de weg te zoeken naar de ander, ook al is deze nog zo 'anders dan ik me zou wensen'. Ze zou me tegelijk ook aanmoedigen om steun te zoeken in mijn groep of een andere groep die me ruimte en tijd geeft om mijn houding en gedachten aan te scherpen. In zoverre heeft TGI een dubbele functie: versterking van het 'ik' dat tegelijk door de uitwisseling zekerder wordt. De innerlijk houding is mee te gaan in iedere ontmoeting om daar zonder oordeel te luisteren, maar ook om te laten horen hoe het eigen inzicht is toegenomen.

Hannah Arendt legt het accent duidelijker op het oordelend vermogen van het individu: het komt op jou aan. Ze was zeker een persoonlijkheid die uitermate graag discussieerde. Wat voor Ruth Cohn de groep was, was voor haar wat zij liefdevol de 'stam' noemde, waarmee zij voortdurend in gesprek en uitwisseling was. Dat laat haar correspondentie met de meest uiteenlopende persoonlijkheden zien. Toch leerde haar observatie van het Eichmannproces haar: als er niemand is dan jij zelf, voer dan een gesprek met jezelf. Vel een zelfstandig oordeel. Ga dan je weg en zeg wat je denkt. Dat telt.

Epiloog

Een collega van Matthias Scharer en kenner van Hannah Arendt maakte er mij tijdens het schrijven op attent dat ook Hannah Arendts filosofie a priori dialogisch is. In die zin is de voor dit artikel aangebrachte tegenstelling eerder een verschuiving van accenten. Het gaat mij om de dialoog die deze twee vrouwen in mij in beweging zetten. De redactieleden vroegen mij hoe het nu verderging met het AfD-lid. In het kerkbestuur hebben we veel discussies gehad, maar uiteindelijk ben ik in mijn eentje met hem in gesprek gegaan. Anderen achtten zich daar niet toe in staat. Het was een buitengewone uitdaging voor mij: open luisteren en mijn innerlijke leidraad vasthouden. Ik heb me ook in een AfD-partijbijeenkomst gewaagd en mijn positie openlijk naar voren gebracht. Dat zou ik voortaan alleen nog doen met minstens twee mensen aan mijn zijde. Maar dat we het doen vind ik nog steeds van belang. De volgende verkiezingen komen eraan.

Literatuur

- Arendt, H. (2005/2017) *Totalitarisme*. Boom, Amsterdam
- Arendt, H. (2019) *Over geweld*. Atlas, Amsterdam
- Arendt, H. (2018) *Liegen in de politiek*, in: *Het waagstuk van de politiek*. Klement, Utrecht
- Arendt, H. (2016) *Oordelen*. Klement, Utrecht
- Arendt, H., Fest, J. (2020) *Eichmann war von empörender Dummheit. Gespräche und Briefe*. Piper, München/Zürich
- Cohn, R.C., A. Farau (1984/2001) *Gelebte Geschichte der Psychotherapie. Zwei Perspektive*. Klett-Cotta, Stuttgart
- Scharer, M. i.Z.m. Michaela Scharer (2019) *Vielheit couragiert leben. Die politische Kraft der Themenzentrierten Interaktion (Ruth C. Cohn) heute*. Matthias Grünewald Verlag, Ostfildern
- Scharer, M. i.s.m. Michaela Scharer (2020²) *Pleidooi voor pluraliteit. De politieke kracht van Themagecentreerde Interactie (TGI) in deze tijd*. [Vertaling en redactie Phien Kuiper]. Tonnelier Amsterdam
- Scharer, M. (2020¹) *Ruth C. Cohn – Eine Therapeutin gegen totalitäres Denken*. In *Zusammenarbeit mit Michaela Scharer*. Patmos, Stuttgart

Brigitte Fenner, geboren in 1964, is predikante in een dorpsgemeente en tevens predikante voor vrouwen van de Evangelische Landeskirche van Lippe. Ze heeft het TGI-diploma en vergelijkt al jaren het werk en de biografie van Ruth Cohn en die van Hannah Arendt met elkaar.